

„Zdravie je boží dar – nezneužívajte ho, ale radšej využívajte“¹
 Šľachtické ženy ako pacientky a liečiteľky
 a ich medicínske znalosti.*

TÜNDE LENGYELOVÁ

Kľúčové slová: raný novovek, šľachtický dvor, liečiteľstvo, lekári, šľachtické ženy, tehotenstvo, zdravotný stav

Človek stredoveku a raného novoveku bol oveľa viac ako dnešní ľudia vystavený rôznym chorobám, úrazom, epidémiám, alebo len dôsledkom vyššieho veku. Bez ohľadu na to, či bol šľachtic, mešťan alebo poddaný, choroby si neúprosne vybrali svoje obeť aj v takých prípadoch, o ktorých sa dnes už ani nepredpokladá, že by mohli spôsobiť vážnejšiu ujmu. Spomeňme si len na také ochorenia, ako zápal slepého čreva, pľúc či sepsu, nehovoriac o rôznych dnes už vymiznutých infekčných ochoreniach. Rovnako staré ako choroby však sú aj snahy o ich prekonanie, liečenie či prevenciu.

Problematika fyzického i duševného zdravia historických osobností sa ujala už viacerých publicistov,² väčšiu popularitu ako seriózne vedecké a dôkazmi podložené analýzy si však obvykle získavajú nenáročne, ale veľmi fiktívne a špekulatívne, dôkazmi nijak nepodložené práce. Najmä v prípade rozporupnejších historických osobností sa s tretávame s jednoznačným konštatovaním ich psychickej či fyzickej choroby, pričom si často ani neuvedomujeme, ako takého fám vznikajú. Jedným z najznámejších príkladov sú Báthoryovci, ktorí sa do obecného povedomia dostali ako psychicky postihnutý rod v dôsledku syfilisu a sobášov v blízkom príbuzenstve.³ Ani jedna z týchto téz sa nezakladá na

¹ Z listu doktora Gašpara Fraňka palatínovi Tomášovi Nádasymu, 4.6.1554. „*Szerelmes Orsikám...*“ *A Nádasdyak Szegedi Körös Gáspár levelezése*. Ed. VIDA, Tivadar. Budapest : Szépirodalmi kiadó 1988, s. 85.

* Štúdiá vznikla v rámci riešenia projektu VEGA č. 2/0133/10 „Šľachtický dvor – mocensko-politická, správna a kultúrna entita v ranom novoveku“.

² Z množstva podobných prác pozri napr. GORDON, Richard. *Slavní a obtížní pacienti*. Praha : Baronet 1998, tam aj bibliografia.

³ Napr. KOČIŠ, Jozef. *Alžbeta Báthoryová a jej obeť. Pravda o čachtickej panej*. Žilina : Knížné centrum 2007, s. 14-16.

používali viac a častejšie rôzne chemikálie, o ktorých bežný človek ani nevedel a najmä k nim nemal prístup. Na dvoroch šľachty sa v rovnakej miere liečilo meštákmi ľudového i profesionálneho liečenia, čo je možné pripísať výraznému nedostatku študovaných a vzdelaných lekárov – doktorov. Skôr sme ich mohli stretnúť v mestách, kde mali vďaka vyššiemu počtu obyvateľov a najmä bohatším meštákom aj dosť stabilnú a relatívne platby schopnú klientelu. Väčšinou sa pre štúdium medicíny rozhodovali synovia meštákov, ktorí sa po doštudovaní vrátili do prostredia, ktoré poznali a ktoré im bolo blízke – teda do mesta.⁹ Hoci je možné, že aj niektorí šľachtickí synovia po čas svojich zahraničných štúdií počúvali prednášky na lekárske fakultách univerzít, zatiaľ však neviem o žiadnom príslušníkovi aristokracie, ktorý by bol vyštudoval medicínu a potom ju aj praktizoval. Toto umenie mohli byť okrem meštáckych synov prístupné aj pre príslušníkov nižšej šľachty (najmä však meštákov povýšených do šľachtického stavu), ktorá takto dúfala v uplatnenie, ale až v neskorších časoch, najmä od 18. storočia. Meštácku kariéru lekára pokladali za dobrý odrazový mostík k dosiahnutiu šľachtického titulu, preto sa aj uchádzali svojimi službami o priazeň šľachty. Napriek tomu len niekoľko aristokratických dvorov sa v 16. a 17. storočí mohlo pochváliť svojimi vlastnými lekármi. Mal ho napr. roku 1592 apoštolský administrátor Ján Kutassy, ktorý v tom čase stál na čele Ostrihomského arcibiskupstva.¹⁰ Sídlil v letnom arcibiskupskom sídle v Podunajských Biskupiciach a podľa mena to bol cudzinec: *doctor Augustinus Sbardalatus*, ktorý užíval jeden a pol slobodnej usadlosti v mestečku¹¹ a zrejme poskytoval svoje služby aj zámožnejším obyvateľom a šľachte, žijúcej v okolí. Na dvore palatína Tomáša Nádasdyho (1498-1562) sa tiež vyskúšalo viacero lekárov, dlhšiu dobu sa tam zdržal jeden z najuznávanejších lekárov svojej doby, doktor Gašpar Fraxinus, o ktorom sa ešte zmienime. Roku 1591 prišiel priateľ a sused Thurzovcov Mikuláš Dersffy s návrhom, aby si viacerí susedia z okolia najali svojho vlastného lekára. Konkrétne myslel na istého doktora Camucia, ktorý sa práve chystal odísť z Trenčína, lebo tamjší meštáki nedokázali platiť za jeho služby.¹² Plán sa z neznámych príčin neuskutočnil a preto sa Thurzovci aj naďalej s dôverou obracali na trnavského doktora Gramelia, ale aj na viacerých iných doktorov v Prešporku i Viedni.

Ostrý spor vznikol pre lekára aj medzi Evou Popelovou (okolo 1590-1640) a jej synom Adamom Batthyánym (1609-1659), pričom Popelová zašla až tak ďaleko, že obvinila svojho syna z vražedných úkladov: „*Píšeš mi veľmi nahnevane, že som ti zobrala tvojho doktora. Lenže ja nepoznám tvojho doktora, ani som ho nikdy nevidela. Ak však myslíš Purgolta, tak toho ja nepokladám za tvojho, ale za svojho, pretože som si ho vyžiadala od novokrstencov ešte v časoch života tvojho otca, a aj preto ho pokladám za svojho, pretože až doteraz som ho aj platila... Čudujem sa, že sa Boha nebojíš, že svojho sluhu si viac ceníš, než svoju matku...*“

⁹ Por. na pr. BOKESOVÁ-UHEROVÁ, Mária. Zdravotníctvo na Slovensku v období feudalizmu. Bratislava : Vydavateľstvo SAV 1973, s. 97-109.

¹⁰ NOVÁK, Jozef. *Chronológia*. Bratislava : Univerzita Komenského 2004, s. 84.

¹¹ Magyar Országos Levéltár Budapest (ďalej MOL), Útlevéltár C 36/1, Urbár obcí patriacich bratislavskej kúrii Ostrihomského arcibiskupstva (1592), p. 3.

¹² MOL, Archivum familiae Thurzó – E 196, 40. es., 3 t.

*Ale ja viem, o čo ti ide, že by si rád potiahol za mnou zvony v Güssingu, ale darmo chceš, kým Boh nechce...*¹³ Návštevy známych doktorov na dvore šľachty obvykle využívali nielen domáci, ale aj susedia či príbuzní, ktorí svoje problémy často opísali len v liste a lekár ordinoval na diaľku. Jeho vedomosti sa taktisto stávali verejne známymi a mohol ich každý osvojiť, a tiež využiť pri nejakých podobných ťažkostiach.

Väčšina šľachtických žien, ktoré chápali liečenie nielen povinnosť, ale aj záľubu, však bola v priamom kontakte s miestnymi „lekárkami“ (orvosasszony). Mnohé z nich mali chýrskúskúsených a úspešných liečiteľiek (a neraz aj s tým súvisiacu povestbosoriek). Liečením sa zaoberali napríklad Helena Zrínská, Zuzana Lóránffyová, Mária Széchyová či Alžbeta Czoborová. Prakticky až do 20. storočia bolo výslovnou doménou žien pôrodníctvo, ktoré sa nielenže nepovažovalo za samostatný odbor medicíny, ale sa aj podceňovalo.¹⁴ Všetky úkony okolo narodenia nového človečika boli výlučne ženskou záležitosťou, v ktorom bola prítomnosť mužov žiaduca len na samom začiatku – pri plodení. Muži – doktori sa sporadicky objavovali pri pôrodoch od 16. storočia, ale takmer bez výnimky len v najvyšších spoločenských vrstvách. Ešte začiatkom 18. storočia doktori v západnej Európe svorne zastávali názor, že pôrodníctvo je ženskou záležitosťou a nemá zmysel plytvať na ňozbytočnými rečami.¹⁵ Nie je teda prekvapujúce, že aj pri liečiteľských aktivitách aristokratických žien bolo pôrodníctvo a ženské lekárstvo na poprednom mieste. Mnohovravným príkladom je napríklad aj list Kataríny Battányovej, ktorý napísala Tomášovi Nádasdyovi u roku 1547 v súvislosti s dlhou neplodnosťou jeho ženy: „*Na vašu žiadosť môžem odporučiť manželku kancelára, ktorá je múdrou ženou a mnohých vyliečila, rozumie sa najmä matre [maternici]. Aj matka grófa Salmena sa tomu rozumie, dajte zavolať aj ju, určite Uršulu uzdraví. Písala som aj pani Pothenyovej, dajte aj ju zavolať, má dobré srdce a pomôže.*“¹⁶

Práve prípad palatínovej manželky Uršule Kanizsayovej (1521-1571) je jedným z prvých výnimočne podrobne zdokumentovaných liečebných procedúr. Ako manželke krajinského sudcu a neskôr palatína Tomáša Nádasdyho jej bola dopriata maximálna starostlivosť, striedali sa pri nej známi a uznávaní lekári svojej doby, ktorí vyskúšali rôzne procedúry, ale bez úspechu. Ani po 20 rokoch manželstva sa jej nepodarilo otehotniť a priviesť na svet vytúženého dediča. Od septembra 1552 sa na nádasdyovskom dvore začal objavovať doktor

¹³ „*Im küttem én orvosságot*“. Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622-1640. Ed. KINCSES, Katalin. Budapest : ELTE, 1993, s. 119-120.

¹⁴ K téme pozri LENGYELOVÁ, Tünde: The Mystery of Birth: Magic, Empirical and Rational Approaches to Women's Medicine In the Medieval And Early Modern Periods. In *The Role of Magic in the Past. Learned and Popular Magic, Popular Beliefs and Diversity of Attitudes*. Ed. by SZEGHYOVÁ, Blanka. Bratislava : Pro Historia, 2005, s. 117-136.

¹⁵ MAGYARY – KOSSA Gyula: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések az orvostörténelem köréből*, III. kötet, adattár 1000 – 1700. Budapest : Magyar orvosi könyvkiadó társulat 1931, s. 291.

¹⁶ Országos Széchényi Könyvtár Budapest, Kézirattár – Folia Hungarica 2638, A magyar asszonyok könyvtárának I. évél-másolat gyűjteménye, I. rész 1538 – 1599. Szalonak/Schlaining 3.1.3.1547 (Rukopisné oddelenie Széchényiho knižnice v Budapešti (ďalej OSzK), Folia Hung. 2638 – Prepisy listov uhorských žien).

Gášpar Fraxinus zo Segedína (Szegedi Kőrösi Gáspár), ktorý v pravidelných listoch týždenne informoval Tomáša Nádasdyho o zdravotnom stave jeho manželky a podrobne popísal aj jej problémy. Skonštatoval, že príčinou neplodnosti je veľký nádor na maternici, ale popisoval aj viacero iných novotvarov v brušnej dutine. Podľa korešpondencie v posledných mesiacoch roku 1553 začal s intenzívnou liečbou. Ak ho povinnosti odvolali z dvora, požadoval presné informácie o všetkých prejavoch, ktoré sa počas liečby vyskytli. Na pomoc si pozval ďalších dvoch doktorov, Jozefa a Petra.¹⁷ Nechával pripravovať lieky u rôznych lekárnikov, pripravoval aj svoje vlastné, pre ktoré nakupoval suroviny vo Viedni.

Liečenie bolo komplexné. Nariadil pacientke pokoj, pravidelnú životosprávu, dodržiavanie stravovacieho a pitného režimu, pričom zvlášť zdôrazňoval potrebu duševnej pohody. Okrem diéty, s ktorou by pravdepodobne nemal problém stotožniť sa ani dnešný moderný lekár (vylúčenie ťažkých jedál ako pagáče, v popole pečeny chlieb a špikové kosti, nahradené jemnejším pečivom, kuracím a holubím mäsom, teľaciu, jahňaciu či kozľaciu aplikoval aj liečivé kúpele s bylinnými prísadami, rôzne sirupy a prostriedky na prečistenie).¹⁸ Po krátkom čase sa doktorovi zdalo, že lieky a kúry zabrali, pacientke sa nielen zlepšila nálada a celkový subjektívny pocit, ale ako zistil, nádor na slezine a v bruchu sa úplne stratil a ako napísal v liste palatínovi: „*starý a veľmi tvrdý nádor na maternici – ako som zistil ja aj poctivé matróny – zmäkol.*“¹⁹ Samotná terapia bola náročná – lieky sa vstrekovali priamo do maternice „klystírom“, a tento háklivý zákrok mohol okrem doktora vykonať len manžel a špeciálne doktorom vyučená žena.²⁰ Tento terapeuticky zaujímavý úkon je však nevšedný práve z dôvodu, že sa ho aktívne zúčastňoval samotný manžel. V tomto čase nebývalo bežné, že by manžel asistoval pri liečení ženských chorôb či pri pôrodoch, dokonca aj prítomnosť lekára bola viac zriedkavosťou, ako pravidlom. V tomto prípade to však bolo ináč – mimoriadne zaneprázdnený manžel, najvyššie postavená osobnosť uhorského kráľovstva, politik a diplomat, keď bolo potrebné, nechal všetky svoje povinnosti stáť, prehnal sa z Viedne do Sárváru alebo Léky (Lockenhaus), aby vykonal liečebný úkon a vzápätí sa vrátil k svojim povinnostiam a k panovníkovi. Niekedy nastali nečakané problémy, ako napríklad keď istý „škulavý mastičkár“ nahovoril pacientku, aby zanechala doktorom predpísanú kúru a odporučil svoj vlastný spôsob, alebo keď istí ľudovia liečitelia a barmieri natreli tvár panie „sublimátom“, ktoré bolo podľa posúdenia doktora najväčším jedom.²¹ Tieto pokusy však jednoznačne odrážajú nesmiernu túžbu pacientky otehotieť a mať dieťa, pre čo bola ochotná podstúpiť takmer všetko. Bolo by nerozumné a nakoniec aj zbytočné púšťať sa do polemiky, či nakoniec naozaj zabrali doktorove liečebné kúry, alebo zaúradovala príroda, výsledkom však bolo, že po dlhých dvadsiatich rokoch neúspechov palatínova manželka otehotnela. Z korešpondencie sa však dozvedáme ďalšie prekvapujúce správy: napriek všetkým okolnostiam a problémom, ktoré tehotenstvu predchádzali, a napokon aj relatívne – na svoju

¹⁷ „*Szerelmes Orsikám...*“, ref. 1, s. 56. Gášpar Fraxinus Tomášovi Nádasdymu, 6.3.1554.

¹⁸ „*Szerelmes Orsikám...*“, ref. 1, s. 82-83. Gášpar Fraxinus Tomášovi Nádasdymu, 23.4.1554.

¹⁹ „*Szerelmes Orsikám...*“, ref. 1, s. 84. Gášpar Fraxinus Tomášovi Nádasdymu, 26.4.1554.

²⁰ „*Szerelmes Orsikám...*“, ref. 1, s. 87-88. Gášpar Fraxinus Tomášovi Nádasdymu, 11.6.1554.

²¹ „*Szerelmes Orsikám...*“, ref. 1, s. 97, 110. Gášpar Fraxinus Tomášovi Nádasdymu, 13.10.1554; 19.1.1555.

dobu – vysokém u veku budúcej matky – prvoroďičky, Uršuľa Kanizsayová bez zmienky pokračovala vo svojom bežnom každodennom živote, bez nejakej snahy vyhnúť sa svoji m obvyklým činnostiam a povinnostiam. Anton Sárkány, jeden z naj dôvernejších ľudí palatína, to nenechal bez poznámky. Ako napísal svojmu pánovi, on a aj ostatní ľudia na dvore s obavami sledujú, ako pani lezie po rebríkoch.²² Je to v príkrom rozpore s popisom, ako ju denne opatrne vyniesli do záhrady, kde jej naservírovali jedlo, dokonca boli pripravení prichystať jej vonku aj nocľah, ak by si to želala. Sárkány si pre istotu pýtal súhlas od svojho pána, pretože tehotenstvo svojej panej prežíval pravdepodobne tak intenzívne, ako keby sa ho to bezprostredne dotýkalo. Aj manžel mal obavy, aby sa dlho očakávané dieťa narodilo v poriadku, preto neodporúčal svojej manželke ani toľko námahy, aby mu vlastnoručne písala. Všetky dobre mienené rady však asi boli zbytočné, pokiaľ sa Uršuľa cítila dobre, cestovala, pohybovala sa po dvore i medzi jednotlivými lokalitami panstva. Ešte pár dní pred pôrodom posielala manželovi 250 chlebov a koláčov, pričom sa ospravedlňovala, že ich neposlala skôr, ale žila celkom v očakávaní dieťaťa...²³ Koniec septembra totiž už prebiehal v znamení „príchodu nového hosťa“. Všetky príznaky svedčili o skorom pôrode, napätie stúpalo, čo aj doktor okomentoval slovami „*Nech mám radšej desať mužských pacientov, ako by som mal liečiť jednu ženu*“.²⁴

Napokon nadišiel veľký deň. Zaneprázdnený otec bol ďaleko, preto ho podrobne informovali o všetkom, čo sa udialo: nemecká babica, ktorá asistovala pri pôrode, si vyslúžila pochvalu. Bez jej odbornej spôsobilosti by možno ani matka, ani dieťa neboli v poriadku prežili ťažkosti pri pôrode, ak môžeme veriť slovám Antona Sárkánya.²⁵ Vyjadril však obavy, že toľko ľudí okolo panej môže spôsobiť len problém, pretože všetci jej niečo radia, a nakoniec jej poškodia. Preto prosil palatína, aby sa úrč hlene dostavil domov. Je paradoxné, že Nádasy, ktorý 20 rokov čakal na narodenie potomka, neprišiel domov nielen v čase narodenia, ale ani na krstiny svojho syna.²⁶ Vôbec to nemôžno klasiifikovať ako nezájum o dieťa, alebo na často deklarovanú ľahostajnosť k deťom v danej dobe. Hoci niektorí autori na črtli život detí v minulosti vo veľmi tmavých farbách,²⁷ doterajší výskum nepotvrdil, že by deti v Uhorsku boli v minulosti mimoriadne zanedbávané. V tomto konkrétnom prípade išlo naozaj o potvrdenú a ospravedlniteľnú zaneprázdnenosť mimoriadne aktívneho otca, napokon,

²² „*Szerelmes Orsikám...*“, ref. 1, s. 114. Anton Sárkány (a iní) palatínovi Tomášovi Nádasydymu, 1.7.1555.

²³ „*Szerelmes Orsikám...*“, ref. 1, s. 126. Uršuľa Kanizsayová Tomášovi Nádasydymu, 1.10.1555.

²⁴ „*Szerelmes Orsikám...*“, ref. 1, s. 125. Gašpar Fraxinus Tomášovi Nádasydymu, 30.9.1555.

²⁵ „*Szerelmes Orsikám...*“, ref. 1, s. 127. Anton Sárkány palatínovi Tomášovi Nádasydymu, 7.10.1555.

²⁶ „*Szerelmes Orsikám...*“, ref. 1, s. 127. Anton Sárkány palatínovi Tomášovi Nádasydymu, 21.10.1555: „Z nášho malého pána sme učinili kresťana so všetkým k tomu potrebným božími chválami“.

²⁷ Napríklad podľa Lloyd deMause sú dejiny detstva hororom, z ktorého sa ľudstvo začína prebúdať iba v súčasnosti. Čím hlbšie do minulosti zachádzame, tým je úroveň starostlivosti o dieťa nižšia a zvyšuje sa pravdepodobnosť, že diela bolo fyzicky, psychicky a sexuálne týrané, terorizované, vyhodené z domu či dokonca zavraždené. DeMause svoje tvrdenia zakladá na historických dokumentoch západnej preroeniencie, avšak jeho poznatky boli viacerými inými autormi korigované až za mietnuté. Por. DeMAUSE, Lloyd. The Evolution of Childhood. In DeMAUSE, Lloyd (ed.) *The History of Childhood*. New York: The Psychohistory Press, 1974, s. 1-74. V preklade: DeMAUSE, Lloyd. A gyermekkor története. In *A gyermekkor története. Szöveggyűjtemény*. Ed. VAJDA, Zsuzsanna – PUKÁNSZKY, Béla. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó, 1998, s. 13-41.

v korešpondencii nachádzame nespočet dôkazov, že o svojho syna sa naozaj staral a zaujímal. O rodičovskej, respektíve materinskej starostlivosti svedčí ešte jeden zaujímavý údaj. Doktor Gašpar vo viacerých listoch informuje palatína o zdravotnom stave jeho manželky po pôrode, najmä v súvislosti so zapáleným prsníkom.²⁸ Ako však z listu vyplýva, k zápalu nedošlo preto, že by matka svoje dieťa nedojčila, ako to bývalo obvyklé. Keďťom sa už pred ich narodením hľadali dojky, pretože väčšina aristokratických matiek nepokladala dojčenie za primerané svojmu postaveniu. Uršula Kanizsayová však dojčila sama, dokonca sama ošetrovala aj hnisavé rany na hlave svojho syna, aj keď ňom mala k dispozícii celý zástup služobníctva vrátane kvalifikovaného doktora.²⁹

Aj v nasledujúcich rokoch života palatína doktor Fraxinus navštevoval Nádasdyovcov, aby liečil a poskytoval dobré rady, ale jeho návštevy sa stávali sporadickými. Obvykle liečil mladého Františka Nádasdyho, ale občas aj problém Uršule Kanizsayovej a iných príbuzných. Bezpochyby sa na dvore obrátilo aj viacero iných lekárov, chirurgov a liečiteľov, ale ani jeden nezanechal taký podrobný a systematický popis liečenia, ako práve Gašpar Fraxinus. Jeho listy sú o to dôležitejšie, že dovoľujú nahliadnuť do dovedy takmer intaktného sveta ženských chorôb, predovšetkým liečby neplodnosti.

Zaujímavú analýzu zdravotného stavu máme k dispozícii aj v prípade inej palatínskej manželky – Alžbety Czoborovej. V jej prípade však ide o výsledky paleopatologického výskumu kostrových pozostatkov, kombinovaného s údajmi zo zachovanej korešpondencie.³⁰

Alžbeta Czoborová (asi 1578? – 1626) sa približne vo veku 14 rokov³¹ vydala za Juraja Thurzu. O jej detstve a teda ani o jej prípadných chorobách v tomto období nevieme nič. V prvých dvoch rokoch manželstva mala Czoborová problémy s písaním, takže v tom čase sú jej listy, diktované písařovi, skúpe na informácie. Aj neskôr, keď sa už naučila písať, obsahujú jej listy pomerne málo údajov o jej vlastnom zdravotnom stave. Zdá sa, že v listoch manželovi sa nerada sťažovala a nechcela ho zaťažovať svojimi problémami. Vzhľadom na to, že v odpovediach Juraja Thurzu sa naopak, píše veľa o jej i Thurzovom zdraví, predpokladáme, že väčšinu správ odovzdávali osobne poslavia, ktorí listy doručovali. Okrem toho sa zachovalo niekoľko listov adresovaných palatínovi od jeho fámiliárov a dôverných služobníkov, ktorí pokladali za svoju povinnosť informovať neprítomného pána o všetkom, čo sa na jeho dvore udialo. Vďaka listom je možné zostaviť nie celkom podrobný, ale pre dsa mnohovranný chorobopis a údaje z neho porovnať a kombinovať s výsledkami paleopatologického výskumu.

²⁸ „*Szerelmes Orsikám...*“, ref. 1, s. 136. Gašpar Fraxinus Tomášovi Nádasdymu, 25.11.1555.

²⁹ „*Szerelmes Orsikám...*“, ref. 1, s. 139. Gašpar Fraxinus Tomášovi Nádasdymu, 21.1.1556.

³⁰ THURZO, Milan – LIETAVA, Ján – LENG YELOVÁ, Tünde – BEŇUŠ, Radoslav. Alžbeta Thurzová (rod. Czoborová) – manželka palatína Juraja Thurzu: Antropologicko-historická a paleopatologická analýza. In *Bulletin Slovenskej antropologickej spoločnosti*, 5, 2002, s. 104-135.

³¹ Presný rok narodenia nepoznáme, predpokladaný rok 1578 vychádza z predpokladu, že keď sa vydávala, mala najmenej 14 rokov. Nie je však vylúčené, že bola staršia, čo potvrdzujú aj paleopatologické výskumy, ktoré za reálne pokladajú aj vek o 5 rokov starší. Por. štúdiu ref. 30.

Už päť mesiacov po sobášii nastali u Alžbety Czoborovej zdravotné problémy, zrejme však len prechodného charakteru.³² Porodila deväť detí, z ktorých sa dospelosti dožilo 5 dcér a jeden syn. Intervaly medzi jednotlivými pôrodnami boli 18, 20, 13, 17, 14, 13 ½, 10 ½, 27 a 19 ½ mesiacov. Vek pri prvom pôrode odhadujem na 15 rokov, pri poslednom 26 rokov (s možnosťou vyššie uvedeného rozdielu). Bez ohľadu na to však v priebehu 11 rokov zvládla Alžbeta Czoborová deväť tehotenstiev a pôrodov. Roku 1595, po pôrode druhého dieťaťa, sa vyskytli isté bližšie nešpecifikované ťažkosti, pravdepodobne následkom zápalu prsníkov po predčasnom odstavení dieťaťa.³³ Podobné problémy sa objavili zrejme aj po ďalších pôrodoch, určite však po posledných dvoch deťoch vo februári 1603 a v novembri 1604.³⁴ Aj počas tehotenstiev sa vyskytovali rôzne ťažkosti: počas štvrtého tehotenstva v marci silne prechladla a v máji silne krvácala z nosa.³⁵ Po narodení siedmeho dieťaťa v septembri 1600 nasledoval v júli 1601 potrat už v relatívne vysokom štádiu tehotnosti, ktorého príčinou bola Czoborovej choroba. Ôsmie dieťa sa tak narodilo až v januári 1603, teda 27 mesiacov po predchádzajúcom. Nebolo výnimočné, že ďalšie dieťa bolo počaté prakticky hneď po uplynutí šestonedelia, tak niektorá žena rodila v priebehu jedného roka dvakrát. U Thurzovcov sa tak stalo medzi šiestym a siedmym dieťaťom.³⁶ Po pôrode syna Imricha v októbri 1598 sa vyskytli bolesti v „bokoch“, ktoré vzápätí prešli do nôh vo forme kŕčov.³⁷ V marci 1599, teda asi v druhom mesiaci ďalšieho tehotenstva sa prvýkrát objavuje v listoch zmienka o bolestiach hlavy, spojená aj s inými, bližšie neopísanými ťažkosťami. Thurza informoval úradník dvora v Bytči, že jeho manželke bolo tak zle, že nemohla dlhšie sedieť ani pri stole a nemohla jesť. O mesiac na to sa pridružili bolesti nôh.³⁸

Ochorenie z jari 1601 sa postupne komplikovalo a v lete Czoborová potratila.³⁹ Zdravotné ťažkosti pokračovali aj koncom roka 1601⁴⁰ a znova o rok neskôr, v novembri 1602, keď bola v ôsmom mesiaci tehotenstva s dcérou Annou. Po pôrode bola Czoborová veľmi slabá a dlho zostávala ležať v posteli, pričom mala aj silný zápal prsníkov.⁴¹ K náprave dochádzalo veľmi pomaly, ešte aj na Veľkú noc konzultoval Thurzo manželkin zdravotný stav s lekárom vo Viedni.⁴² Po pôrode posledného dieťaťa v septembri 1604 opäť chorľavela, a to najmenej do konca apríla 1605.⁴³

³² ZICHY, Edmund. *Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor – Szent – Mihályi Czobor Erzsébethez*. I. Budapest 1876, s. 11.

³³ ZICHY I, ref. 32, s. 139.

³⁴ ZICHY, Edmund. *Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor – Szent – Mihályi Czobor Erzsébethez*. II. Budapest 1876, s. 17, 119.

³⁵ ZICHY, I., ref. 32, s. 212, 224.

³⁶ LENGYELOVÁ, Tünde. Rodinná politika v aristokratických a panovníckych dvoroch v období novoveku. In: *Súčasný populačný vývoj na Slovensku v európskom kontexte. Zborník príspevkov z 8. demografickej konferencie*. Bratislava: Slovenská štatistická a demografická spoločnosť, 2000, s. 103-107.

³⁷ ZICHY, I., ref. 32, s. 249, 252, 255, 258.

³⁸ ZICHY, I., ref. 32, s. 282, 284, 285.

³⁹ ZICHY, II., ref. 34, s. 17.

⁴⁰ MV SR, Štátny archív v Bytči, Oravský komposesorát – Thurzovská korešpondencia (ďalej ŠABY, OK – TK), III-T/12, listy z 9.12. a 15.12.1601.

⁴¹ ZICHY, II, ref. 34, s. 66, 76.

⁴² ŠABY, OK – TK, III-T/12, list z 24.4.1603.

⁴³ ZICHY II, ref. 34, s. 119, 126 – 131.

Z rokov 1605–7 je zachovaných podstatne menej listov, ale často sa v nich vyskytujú zmienky o tom, že Czoborová trápila nejaká choroba. Údaje sú však veľmi všeobecné, nedá sa z nich bližšie špecifikovať povaha ochorenia. V januári 1608 sa jej stav zhoršil natoľko, že Thurzo si vypýtal radu od doktora Stephanusa v Prešporku, pričom konzultoval aj s lekárom „princa“ (pravdepodobne arcikniežata Mateja). Všetci usudzovali, že príčinou jej ťažkostí bolo, že sa „neočistila“, teda pravdepodobne mala problémy s menštruačným cyklom. Spájalo sa to s bolesťou hlavy.⁴⁴ Rovnako to bolo v máji, keď dostala menzes skôr, ako to bolo obvyklé a opäť trpela veľmi silnými bolesťami hlavy.⁴⁵ Z odpovede Thurza na tento list vyplýva, že takýto problém y pretrvávali už dlhšiu dobu, najmä nepravidelná menštruácia a intenzívne bolesti hlavy. Opäť si pýtal radu od lekára, ktorým naordinoval aj lieky. Súčasne však mala pokračovať v liečbe, ktorú jej naordinovala miestna zeličkárnica Závášová a na hlavu si mala dávať obklady.⁴⁶ Táto poznámka je zvláštna: nebývalo totiž obvyklé a časté, aby doktor uznával liečebné metódy „ľudových liečiteľov“. Problémy Czoborovej však neustúpili, pretože sa na ne sťažovala aj v júni a opäť v októbri, zvlášť intenzívne sa prejavovali opäť od januára až do marca 1609.⁴⁷ Symptómy opísala pacientka takto: „... ráno som síce na tom celkom dobre, ale v noci okolo tretej asi dve hodiny som mala silné bolesti hlavy, prenikavé krčovitú bolesti najmä na pravej strane, potom to prestane a každý deň sa to opakuje v tom istom čase jednu až dve hodiny po polnoci.“⁴⁸

Z obdobia od roku 1608 až do roku 1615 nemáme takmer žiadne správy o tom, ako sa stav Czoborovej vyvíjal. V máji 1615 sa k bolestiam pridružilo aj hučanie v hlave.⁴⁹ Po palatínovej smrti (1616) sú správy ešte sporadickejšie, o svojich problémoch písala len svojim dcéram. V októbri 1620 sa najstaršia dcéra Barbora obrátila listom na lekára so žiadosťou o radu pri neustálych intenzívnych bolestiach hlavy.⁵⁰ V auguste 1620 pýtala Czoborová od dcéry Heleny liek proti častému krvácaniu z nosa,⁵¹ február 1622 opäť priniesol zhoršenie⁵² a na chorobu sa Czoborová odvolala aj v auguste pri vybavovaní dedičskej záležitosti po svojom synovi. Dcéry v snahe pomôcť svojej matke k nej volali rôznych lekárov a barbierov, ktorí jej púšťali žilou a inými zaužívanými metódami sa snažili zlepšiť jej zdravotný stav. Posledné mesiace svojho života strávila Czoborová u svojej dcéry Barbory v Smoleniciach. Jej stav bol zrejme taký vážny, že aj dcéra Katarína, ktorá žila v Kežmarku, k nej posielala lekára. Ten zrejme Czoborovú liečil už aj skôr, pretože v jej dcére vyslovil svoje pochybnosti o tom, že by jej vedel pomôcť. Katarína Thurzová to svojej matke aj dôrazne vyčítala: „Všetky lieky, ktoré Tvojej milosti chcú podať, Tvoja milosť odmieta podľa predpísaného

⁴⁴ ZICHY II, ref. 34, s. 204 – 213.

⁴⁵ ŠABY, OK – TK, II- C/10, 2.5.1608.

⁴⁶ ZICHY II, ref. 34, s. 224.

⁴⁷ ZICHY II, ref. 34, s. 244 – 247.

⁴⁸ ŠABY, OK-TK, II-C/10, 7.3.1609.

⁴⁹ ŠABY, OK-TK, II-C/10, 24.5.1615.

⁵⁰ OSzK, Kézirattár. Fol. hung. 2638, Magyar asszon yok könyvtárának levélmásolat gyűjteménye I., č. 328, 12.10.1620. (ďalej OSzK – Fol. Hung. 2638).

⁵¹ OSzK – Fol. Hung. 2638, I., č. 400, 21.8.1621.

⁵² OSzK – Fol. Hung. 2638, II., č. 30, 14.2.1622.

*spôsobu užiť a Tvoja milosť si zvykla skúmať, z čoho sú, čo nesmie robiť nikto, len múdry doktor. Nehodí sa skúmať druh liekov, pretože niektoré choroby si žiadajú pripraviť lieky z takých súčastí, o ktorých keby chorý vedel, nikdy by ich neužil.*⁵³ List s radami od lekára však už zrejme Czoborovú nezastihol nažive, pretože 30. marca 1626 zomrela.

Subjektívne ťažkosti, ktoré Alžbetu Czoborovú trápili, potvrdila aj analýza jej kostrových pozostatkov.⁵⁴ Podarilo sa dokonca zistiť, že jej ťažkosti spôsobila relatívne zriedkavá choroba, ktorej príznaky všetky postupne nachádzame aj v zachovanej korešpondencii. Pravdepodobne šlo o Morgagni-Stewart-Morelov syndróm, prípadne Pagetovu chorobu, ktorej hlavné prejavy sú ženské problémy a prudké pretrvávajúce bolesti hlavy, zároveň so zhrubnutím čelnej kosti. Lebka Czoborovej má čelnú kosť jeden a pol násobne hrubšiu, ako je normál. Vyhojená zlomenina pravej lakťovej kosti môže súvisieť aj s plytkou miskovitou priehlbínou na čelnej kosti, ktorá mohla vzniknúť ako dôsledok nie príliš silného úderu: reflexne zdvihnuté predlaktie malo chrániť hlavu pred úderom. Podobne dobre ošetrená a zhojená bola aj zlomenina ľavej vretennej kosti, ktorá vznikla zrejme pádom na dlaň ešte v detskom veku. Výrazným javom je aj predčasná strata všetkých zubov, ku ktorým došlo ešte počas života v dôsledku kazov, zápalových procesov a parodontózy. Trpela aj bolesťami krížov a mala zníženú pohyblivosť chrbtice, o čom svedčia degeneratívne zmeny a zrasty na stavcoch. Alžbeta Czoborová utrpela v nedospelom veku viaceré stresové situácie, čo zanechalo znaky v podobe tzv. Harrisových línií na oboch píšťalách predkolenia. Keďže je malá pravdepodobnosť, že tieto zmeny vznikli v dôsledku nedostatku potravy (pochádzala z bohatého rodu a bola dcérou viceplatína), ich príčinou sú zrejme vyššie spomenuté traumatické zmeny (zlomeniny), ktoré ju postihli pravdepodobne medzi 9. a 13. rokom života. Všetky tieto nálezy svedčia o tom, že najmä ku koncu života mala Czoborová vážne zdravotné problémy, ktoré jej strpčovali život nielen bolesťami, ale aj zníženou pohyblivosťou. Ochorenia sa dajú pripísať na vrub mimoriadnej fyzickej zaťažnosti organizmu v dôsledku početných, rýchlo po sebe nasledujúcich tehotenstiev a pôrodov, ale aj nepohodliu vtedajšieho života – napríklad cestovaniu v zimnom období či slabo vykúreným miestnosťami.

Obe spomenuté aristokratické dámy majú jednu spoločnú črtu, ktorá však je charakteristická aj pre mnohých ďalších žien: v listoch manželom sa snažili svojich mužov, vyťažených vojenskými a politickými povinnosťami neznepokojovať tým, že majú nejaký problém. Neraz sa manžel dozvedel o ťažkostiach len vďaka informáciám všadeprítomného služobníctva. V oboch prípadoch pritom išlo o mužov zbehlých v liečiteľských témach, o čom svedčia ich písomnosti. Zdá sa, že aj pri dokázateľne láskyplných manželstvách, akým bol zväzok Nádasdyovcov i Thurzovcov, prevládala zo strany žien akási prudnosť; nestretávame sa

⁵³ OSzK – Fol. Hung. 2638, II., č. 259, 27.3.1626.

⁵⁴ Podrobne pozri: THURZO, Milan – LIETAVA, Ján – LENGYELOVÁ, Tünde – BEŇUŠ, Radoslav, ref. 30.

s takou otvorenosťou, akou píšeme uží a takmer vôbec nie s narážkami na ich intímny život. O niečo otvorenejšie písali o svojich priateľoch a priateľkách, svojich priateľoch a priateľkách či príbuzným, ale obvykle a oveľa radšej sa vyjadrovali k problémom iných – detí, príbuzných, služobníctva, a iba na poslednom mieste k vlastným.

Ženy, ktoré sa sami zaoberali liečením, neboli trpezlivými pacientkami. Stávalo sa, že sa odmietli podrobiť metódam študovaných lekárov a radšej si zvolili overené bylinkárske alebo svoje vlastné recepty. Prítomnosť kvalifikovaného lekára na dvore alebo úspešnú liečbu bylinkárky sa napriek tomu vždy snažili využiť na doplnenie vlastných vedomostí. Liečiteľské tajomstvá sa dedili podobne ako najcennejšie šperky a niektoré rody po celých generáciách uchovávali rodinné „arcanum“ – tajomstvo. Napríklad Illésházyovci mali tajný liek proti litiáze, tvorbe kameňov, Pálffyovci zase proti moru. Každý liek, ktorý sa osvedčil, sa starostlivo zaznamenal do receptára. Zbierky receptov sú špecifické aj tým, že nie sú univerzálnym súborom možných liečiv pre všetky choroby, ale obvykle sa v nich kumulujú recepty na tie konkrétne choroby, ktorým trpel niekto z členov rodiny. Súborné zoznamy receptov na liečenie jednej a tej istej choroby svedčia nielen o jej výskyte v kruhu príslušníkov rodiny (napr. recepty na liečenie syfilisu, kožných, očných, žalúdočných problémov), ale aj o tom, že väčšina z nich sa zrejme minula účinkom. Zároveň dokazujú aj vytrvalosť v skúšaní nových a stále novších liekov a procedúr. Súčasne však naznačujú aj to, že v tomto období bola diagnostika na relatívne vysokej úrovni. Bolo to zrejme odtabuizovaním ľudského tela a jeho anatómie, ale aj v prípade obyčajných nevzdelaných bylinkárov a pôrodných babíc je prekvapivá ich diagnostika, často založená len na vlastnej empirickej skúsenosti. Doboví ľudia celkom jednoznačne rozumeli aj prenosu nakažlivých chorôb. Czoborová počas epidémie presťahovala svoje vnúchatá na hrad Lietavu, aby boli mimo ohrozenia. Počas jej krátkej neprítomnosti celý personál musel dodržiavať prísne pravidlá obmedzeného kontaktu s vonkajším svetom, podávať preventívne nápoje a dodržiavať istú stravovaciu diétu.

Aristokratické ženy, ktoré sa zaujímali o liečiteľstvo, si svoje vedomosti systematicky rozširovali, najmä priamo spolupracou s uznávanými miestnymi bylinkárkami. Alžbeta Czoborová spolupracovala s liečiteľkou Závišovou, manželkou nozdrovského zemana a tiež s anabaptistickým chirurgom, ktorý bol rovnako častým hosťom na ich dvore v Bytči. Poddaní z thurzovských panstiev mali povinnosť počas sezóny zbierať a sušiť liečivé byliny a potom ich odovzdávať do zámockej lekárnice. Súčasne sa v thurzovskej knižnici podľa zachovaného inventáru nachádzali knihy od Vesaliova, francúzskeho botanika a lekára Antoina Mizauda, nemeckého doktora Jacoba Curia, ako aj päťzväzkové opus Leonharda Fuchsa.⁵⁵ Medzi množstvom botanických príručiek sa našli aj diela Taliana Andrea Mattioliho. Czoborová neovládala jazyk týchto kníh, nepocítyvala však na dvore bol dostatok vzdelaných ľudí a študentov, ktorí jej radi pomohli pri hľadaní receptov a ich v preklade. Početná

⁵⁵ SAKTOROVÁ, Helena. Knižnica palatína Juraja Turzu. In *K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven*. Ed. RADIMSKÁ, Jitka. České Budějovice: Jihočeská univerzita, 2000, s. 173-182.

medicínska literatúra bola aj batthyányovskej knižnici⁵⁶ a prakticky v každej šľachtickej či meštianskej, i keď obsahovala len niekoľko zväzkov.

To, že liečenie patrilo v prvom rade medzi ženské povinnosti, vôbec neznamená, že by to pre mužov bola akási trinásťkomnáta. Práve naopak, záujem o medicínske znalosti mali aj mnohí muži. Keďže ich manželky boli neustále tehotné alebo krátko po pôrode, mnohí z nich mali nadštandardné znalosti zo ženského lekárstva a taktiež z oblasti detských chorôb. Pavol Nyári nie lenže posielal deťom liečivé masti, ale presne naordinoval aj spôsob ich použitia. Rovnako starostlivo sa prejavoval aj Mikuláš Esterházy. Kardinál Peter Pázmány sa podľa svedectva svojich listov taktiež zaujímal o liečenie a jeho meno sa vyskytuje aj v rukopisných receptároch, kde malo zaručiť účinnosť niektorých liečiv. Vo výpočte by sme mohli ešte dlho pokračovať.

Pozornosť venovaná zdraviu a liečeniu je jedným z viacerých prejavov humanistickej orientácie uhorskej šľachty v 16. a 17. storočí. Potvrďuje všeobecný záujem o vzdelanie, ale aj príklon k svetskému životu. Na druhej strane je potrebné pripomenúť, že skúmanie zdravotného stavu historických osobností, aj keď rozhodne nie je ťažiskovou témou pre historikov, nie je celkom zanedbateľnou otázkou. Neraz totiž práve také „malíčkosti“, a ko poškodené zdravie či úraz môžu ovplyvniť mnohé udalosti, alebo vysvetliť správanie sa niektorých ľudí, ich činy a konanie. Nakoniec, v mnohých prípadoch sa zdravotným stavom a konkrétnou diagnózou dajú vyvrátiť rôzne fámy o príčine smrti, alebo odôvodniť skratové správanie sa.

Cituj:

LENGYELOVÁ, Tünde. „Zdravie je boží dar – nezneužívajte ho, ale radšej využívajte“. Šľachtické ženy ako pacientky a liečiteľky a ich medicínske znalosti. In *Forum Historiae*, 2010, roč. 4, č. 2. ISSN 1337-6861 http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2010/texty_2_2010/lengyelova.pdf

PhDr. **Tünde Lengyelová**, C Sc. je samostatnou vedeckou pracovníčkou Historického ústavu SAV v Bratislave. Je v edúcou oddelenia novovekých dejín. Venuje sa najmä kázodennému životu v období raného novoveku a rodovej problematike. Publikuje doma i v zahraničí, je spoluautorkou a editorkou viacerých knižných publikácií (*Žena a právo. Právne a spoločenské postavenie žien v minulosti*. Bratislava : AEP 2004, 304 s.; *Z Bardejova do Prešporku*. Eds. Tünde Lengyelová - Csukovits Enikő. Prešov – Bratislava : PU – HU SAV 2006, 308 s.) a monografie *Báthory. Život a smrť*. (Tünde Lengyelová – Gábor Várkonyi). Praha : Ottovo nakladateľství 2009, 304 s.
Kontakt: tunde.lengyelova@savba.sk

⁵⁶ KOLTÁI, András. *Adam Batthyány und seine Bibliothek*. Budapest – Eisenstadt, 2002 (Burgländische Forschungen, Sonderband 24/1). KOLTÁI, András. *Batthyány Ádám és könyvtára*, Budapest – Szeged, 2002 (A Kárpát-medencei Korai Könyvtárai, IV).